

**Натисніть тут, щоб
купити книгу на сайті
або замовляйте за телефоном:
(0352) 51-97-97, (067) 350-18-70,
(066) 727-17-62**

Павло ТКАЧУК

**ШЕВЧЕНКОВА
ПРАВДА-СИЛА НАРОД
РОЗБУДИЛА**

Третє доповнене видання

*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії,
етнології і права Вінницького державного
педагогічного університету ім. М. Коцюбинського*

ББК 83.3
Т 48

*Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії, етнології
і права Вінницького державного педагогічного університету
ім. М. Коцюбинського (протокол №11 від 20 червня 2007 року).
Директор Інституту історії, етнології і права Ю. А. Зінько*

Ткачук П.І.

Т 48 Шевченкова правда-сила народ розбудила / П.І. Ткачук. —
Вид. 3-тє допов. — Тернопіль : Навчальна книга — Богдан,
2017. — 152 с.

ISBN 978-966-10-4946-7

Тарас Шевченко — явище геніальне і визначальне в історії
України. Він щоразу приходить в наш день: наскільки пізнаємо
поета, настільки зростаємо в його естві самі.

В добру путь, країни!

ББК 83.3

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу автора чи видавництва.*

ЦЯ КНИГА — В ДОБРИЙ ЧАС!

Не одне століття людство чекало на український визір ТАРАСА ШЕВЧЕНКА, готувало духовне єство для його висягу як геніального поета, талановитого художника, будителя пригноблених народів, одного з найбільших мислителів духовної краси і величі української нації. Серед подвижників духотвору йому належить особливе місце у світовій культурі: він далекозоріше за інших глянув у майбутнє поневоленого народу:

*Встане Україна
І розвіє тьму неволі,
Світ правди засвітить...*

Тому світова спільнота сприймає Т. Шевченка як поборника правди і справедливості. Його творчість близька й зрозуміла багатьом народам, бо в своїх узагальненнях поет сягнув вершин людського мислення. Чудово сказав про це вірменський письменник Гарегін Севунц: «Шевченко схожий на сонце, а сонце належить всім».

Діяльність Тараса Шевченка виходить далеко за межі усталених літературних і мистецьких обріїв. В історичній долі України поет відіграв визначальну роль, бо постав як пророк і незламний борець за її волю та незалежність. Його віще і вічне слово вельми сучасно звучить і сьогодні, в нелегкий час національно-культурного відродження нашого народу та утвердження Української держави:

*Прозріте, люди, день настає!
Розправте руки, змийте луду...*

Українство перебуває нині в дорозі до Шевченка, до пробудження нашої національної гордості, до усвідомлення — «в своїй хаті своя й правда, і сила, і воля». Кожен з нас долає цю непросту дорогу по-своєму. Ось що розповідає з цього приводу відомий на Вінниччині педагог, поет, краєзнавець, фольклорист, громадський діяч Павло Ткачук: «Гордістю нашої великої родини є Шевченків «Кобзар», виданий «Книгоспілкою» далекого 1927 року. Цю святую книгу передав мені як коштовний скарб мій дідусь Дем'ян Самійлович Балюк (1883—1977). Знав він її майже всю напам'ять, не раз повторював поетові слова: «Ми просто йшли, у нас нема зерна неправди за собою». Як єдина духовна опора і надія була ця скромно видана кни-

га з ним і в холодному каторжному Сибіру, куди запроторили працюючого хлібороба більшовицькі посіпаки як «ворога народу» навесні 1932 року. Саме «Кобзар» не дав моєму дідусеві зневіритись та допоміг вижити в тих нелюдських умовах і повернутись у сторозтерзану Україну. До кінця днів своїх читав і перечитував він Шевченкову книгу-правду як художній документ своїх страждань і страждань нашого народу, а водночас — як протест і тверду віру в кращі часи для рідного краю. Читав у родинному колі, в гурті односельців. Своє захоплення Шевченковою поезією і любов до України, як пізніше і «Кобзар», передав дідусь Дем'ян нам — своїм дітям, онукам і правнукам».

Павло Іванович береже у своєму серці заповіти дідуся, продовжує його справу популяризації творчості великого Кобзаря. Шевченківський ідеал гуманізму і єство вільної України опромінює всю його культурно-освітню і громадську діяльність. Понад три десятиліття очолював Уладівську школу №2 в Літинському районі, врешті, досі викладає в ній українську мову і літературу, плекає в дитячих душах інтерес і любов до Матері-України, до її історії, рідної мови, нашої культури. Завдяки його ініціативі та зусиллям у школі створено краєзнавчий музей, один з відділів якого має назву «Шевченко і Поділля». Тут експонуються зразки народного мистецтва, присвячені славетному поетові: вишиті портрети Кобзаря, різьба по дереву, карбування, картини місцевих художників, учнівські малюнки та ілюстрації до творів поета.

Упродовж усього свідомого життя Павло Ткачук записує з уст подолян усну народну творчість, залучає до цього своїх вихованців. Варто зазначити, що його захоплення фольклором почалося ще з студентських років, коли професор Вінницького педінституту Ангеліна Коржупова заохотила здібного студента до цієї благородної справи: тепер у фондах Павла Івановича справжній духовний скарб — більше шести тисяч народних перлин. Особливо цікавлять фольклориста народнопоетичні твори про Тараса Шевченка. Із зібраних ним пісень, легенд, переказів, бувальщин, прислів'їв і приказок, усмішок постає життєво правдивий образ великого Правдоборця, якого Олесь Гончар справедливо назвав Прометеем українського народу. Перед нами хвилюючі документи людської любови до народного поета. Ці записи й склали невелику за обсягом, але важливу за змістом книжку, яку Павло Ткачук пропонує увазі читачів. Отже, маємо окреме видання народних творів про Т. Шевченка на Поділлі. Про дитячі роки поета, про ті злигодні, які випали на його сирітську долю, про почуття власної гідности малого Тараса і прагнення її відстояти йдеться у переказах і легендах «Як Тарас свого пана провчив», «Кара за кожен день», «Сніг у чоботях», «Якесь не таке», «Правда про правду». У багатьох інших народних творах Шевченко постає як поборник святої волі та справедливости, як речник свого народу («Усі разом — українська сила», «Шевченкова наука», «Джерело правди і волі», «У Божому царстві», «Повстане народ — кайда-

ни розірве», «Любив правду казати», «Народ — нездоланна сила», «Як Шевченко кріпаків з неволі визволив»). Народні оповідачі підкреслюють не лише людяність і розсудливість свого улюбленого героя, а й його дотепність і сміливість, моральну перевагу над сильними світу сього. Він здатен кинути гірку правду навіть в обличчя самому цареві («Краще там, де царів немає», «За правду — в кайдани»).

Як відомо, одним із найпопулярніших фольклорних жанрів є анекдот — коротке сатиричне або гумористичне дотепне оповідання про якийсь смішний випадок чи подію. Саме в цьому стилі витримані гуморески «Провчив», «Генерала як водою змило», «Чим різниться людина від свині», «Півпальця здачі», «Портрет з ослячими вухами», у яких Шевченко дотепно збиває панську пиху і зарозумілість, дає належну відсіч тим, хто прагне поглумитись над ним і його народом. У цьому весь Шевченко:

*Возвеличу
Малих отих рабів німих!
Я на сторожі коло їх
Поставлю слово.*

Важливе місце у виданні посідають народні прислів'я і приказки про Великого Кобзаря. У цих крилатих висловах відбилася багатвікова мудрість і життєвий досвід наших співвітчизників. Повчальне спрямування мікротворів особливо виразне, коли йдеться про подвижників і світочів України і в першу чергу — про Тараса Шевченка. Павло Ткачук записав понад 600 таких образних висловів. Надзвичайно лаконічними засобами подоляни відображають позитивні риси Тараса Шевченка і негативні — підлих, лукавих, нахабних гнобителів народу, характеризують поета як митця і громадянина, підкреслюють безсмертну цінність і мобілізуючу силу його поетичного слова. Епіграфом до цієї збірки прислів'їв і приказок можна поставити вислів: «Шевченко вічний у думках народних».

Сподіваємося, що своєрідні витвори народної мудрости про нашу славу — Великого Кобзаря привертатимуть увагу не одне покоління українців, надихатимуть їх до праці на благо розвою рідного письменства. А сподвижницькі засяги Павла Ткачука заохотять нових дослідників пройти далі невідомими стежками народної пам'яті — до цього спонукає і його поетичний духотвір:

*«КОБЗАР» — як мисль, борня, свобода.
Ця книга — в добрий час!
Хоч би торкнувся її всоте,
То стрепенешся в сотий раз.*

*БОРИС ХОМЕНКО,
професор Вінницького державного педагогічного
університету ім. М. Коцюбинського*

ШЛЯХАМИ ПОДІЛЬСЬКОГО КРАЮ

Наше щедре Поділля пронесло крізь віки творчі висяги велетів мислі і слова, звитягу і славу народних героїв. Почуттям гордості і вдячності проймає наші душі усвідомлення, що подільська земля полонила і надихала великого сина українського народу Тараса Шевченка, який у пітьмі царського самодержавства явив пригнобленому світові мужній заповіт:

*...вставайте,
Кайдани порвіте
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте!*

Цей зболений заклик було написано в пору розквіту його фізичної і творчої зрілості, коли поет, закінчивши Академію мистецтв та повернувшись в Україну, відчув відносну волю, «хоча й волі, сказати по правді, не було». В цей час (10 грудня 1845 року) Археографічна комісія в Києві запросила Т. Шевченка на посаду співробітника цієї комісії для розгляду стародавніх актів. 21 вересня 1846 року Тарасові Григоровичу було визначено дослідити історичні місця Київської, Подільської та Волинської губерній, зокрема: записати народні перекази, місцеві повір'я, легенди, пісні, скласти їх опис; виявити стародавні могили, урочища, записати розповіді про них, зробити обміри, зняти ескізи та описати їх; оглянути архітектурні пам'ятки і давні будинки, якомога зібрати та описати речі старовини, стародруки (книги, письмові грамоти, папери); відвідати Почаївську лавру та змалювати її зовнішній і внутрішній вигляд.

Певні відомості про наше Поділля Тарас Шевченко почерпнув, безумовно, з історичних джерел, з розповідей старожилів, друзів, знайомих. Уже в поемі «Гайдамаки» згадуються подільські топоніми: Барська конфедерація, Чорний шлях, народні герої — керівник козацько-селянського повстання 1594—1596 рр. Северин Наливайко і вінницький полковник, сподвижник Богдана Хмельницького Іван Богун, керівники селянського

повстання 1768 року на Правобережній Україні проти польського поневолення Максим Залізняк та Іван Гонта, які покрили себе незабутньою славою на подільській землі. В одній із приміток Т. Шевченко подає відомості про жорстоку розправу польської шляхти над Іваном Гонтою: «Зрадою взяли ляхи Гонту і страшно замучили. Привезли його в кайданах у польський табір недалеко Балти, з одрізаним язиком і правою рукою. Б., польський генерал, так велів зробити, щоб він чого-небудь не сказав на нього; потім кати роздягли його, як мати родила, і посадили на гарячі штаби заліза; потім зняли із спини дванадцять пас шкіри. Гонта повів очима і страшно глянув на Б.; той махнув рукою — і розняли Гонту начетверо, розвезли тіло і попрививали на середохресних шляхах...»

Максима Залізняка царські посіпаки після страшного побиття і таврування закували в кайдани і заслали як російського підданого на сувору каторгу до Сибіру...

А кривава розправа шляхти над гайдамаками тривала ще майже п'ять років. Їх виловлювали і для остраху іншим садили на палі, відрубували руки, ноги, вуха, виривали язики, виколювали очі, обезголовлювали, частини четвертованих тіл розвішували на міських брамах. В одній тільки Кодні було страчено в жахливих муках майже 3000 гайдамаків...

У примітці до поеми «Гайдамаки» Тарас Шевченко повідомляє, що Іван Богун потопив шляхетське військо в Інгулі. Насправді це було в нашій Вінниці — Богун топив шляхту в Бозі з 28 лютого по 11 березня 1651 року. Не знав тоді поет і про останнє пристанище уманського полковника Івана Гонти:

*...а хто знає,
Де Гонти могила, —
Мученика праведного
Де похоронили.*

Лише проїжджаючи восени 1846 року через село Серби (тепер — Гонтівка), либонь, бачив могилу «мученика праведного», адже Гонту в Сербах четвертували: одну частину тіла тут поховали, а другу — біля села Котлубаївка...

Відомо, що Тараса Шевченка єднали вельми дружні взаємини з Віктором Закревським і Яковом де Бальменом, останньому й присвятив героїчну поему «Кавказ». В одному з листів до В. Закревського Яків де

Бальмен писав: «Блукаючи по степу серед тієї неозорої рівнини, котра закінчує Подільську губернію збоку Богу, я часто заглядаю на численні могили — пам'ятки давньої слави нашої України». Подібні розповіді Якова де Бальмена про Поділля не могли пройти повз увагу його щирого друга — Тараса Шевченка. Чимало про Поділля і Волинь, безумовно, повідомили поетові і його приятелі, учасники археологічних розкопок П. Прушинський, М. Сабатівський, С. Яниківський, О. Сенчило-Стефановський, які добре знали наші краї. Про це ґрунтовно описує дослідник творчого життєпису Т. Шевченка Петро Жур у хроніці другої подорожі поета на Україну — «Дума про вогонь». Простежимо й ми подоріжжя Кобзаря нашим Поділлям: з Києва до Кам'янця поштовий тракт пролягав на станцію Віта, а звідти на Васильків — Білу Церкву — Сквиру — Морозівку — Плисків — Липовець — Жорнище — Нижню Кропивну — Брацлав — Шпиків — Джурин — Серби — Могилів — Яришів — Курилівці — Літневці — Сцібори. Найбільше, безперечно, Тараса Шевченка в наших краях цікавили ті місця, де в минулому відбувалися події визвольної війни українського народу проти польських поневолювачів та антикріпосницький рух під проводом Устима Кармалюка. Треба зважити, що Т. Шевченко прибув на Поділля після недавньої розправи царських посіпак над «лицарями святої волі». У Кам'янці його найперше цікавила фортеця над Смотричем, вежа, в якій тричі було ув'язнено Устима Кармалюка, котрий намагався підняти народні маси на нову гайдамаччину. Поетом було зібрано та опрацьовано чимало різних матеріалів, які, на жаль, до нас не дійшли. Зосталось лише зізнання під час його арешту: «Вірші і пісні... не мого творення, а записані мною під час перебування мого в Київській, Подільській і Волинській губерніях як пісні народні».

Це були такі пісні: «Ой сидить козак та на дорозі», «Чи не це ж тая кумася», «І в баби душа не з лопуцька», «Полюбила москаля», «Ой хоч маю, пане-брате», «Козак козаком», «Ой піду я до церковці», «Ой за пана Браницького орали волами», «Дітки, дітки», «Зажурився бідний сірома», «А в городі в Самарі», «Не разом Краків збудований», «Ой сидить пугач», «Чи я ж тобі не казала». В одній з цих пісень виявлено протест проти панщини:

*Ой хоч маю, пане-брате,
Грошима платити,
А не буду у неділю
Паницини робити.*

В Кам'янці Тарас Шевченко зустрівся із знайомим учителем, збирачем народної творчості Петром Чуйкевичем, який записав в альбом поета три народні пісні «Зійшла зоря ізвечора та й не назорилась», «Ой Кармалюче, по світу ходиш», «Пливе щука з Кременчука, пливе собі стиха». Першу поет використав у повістях «Близнята» і «Мандрівка з приємністю та й не без моралі» та в поемі «Марина», а другу — якоюсь мірою для написання повісті й поеми «Варнак». Головний герой цих творів каторжник Кирило багато в чому нагадує месника-подолянина Устима Кармалюка. Образ народного месника, шукача правди поет відтворив також у вірші «Ой виострю товариша, Засуну в халяву...». Подільська тема звучить і в інших творах поета: «Меж скалами, неначе злодій», «Художник», «Марку Вовчку», в «Журналі» та в багатьох листах.

Із Кам'янця поет поїхав до Почаєва. Там він намалював чотири акварелі: «Почаївська лавра з півдня», «Почаївська лавра з заходу», «Собор Почаївської лаври» і «Вид на околиці з тераси Почаївської лаври». На кожній акварелі бачимо людські постаті, які певною мірою оживляють картини. 20 жовтня 1846 року Т. Шевченко записав у Почаєві ще три народні пісні: «Ой у саду», «Ой пила, вихиляла», «Гиля-гиля, селезень».

Після Почаєва Шевченко побував у Кременці, Острозі, Берестечку та інших містах і містечках цього краю, змальовував історичні пам'ятки, записував народну творчість. Саме про Берестечко поет згадує в поемі «Великий льох» та у вірші «Ой чого ти почорніло, зелене поле».

Об'їхавши Україну із сходу до заходу, поет писав: «Скрізь був я і скрізь плавав». У зболених роздумах дійшов висновку про єдність українського народу, землі якого не раз були роз'єднані кордонами загарбників: «Од берегів тихого Дону до крем'янистих берегів бистроплинного Дністра — один ґрунт землі, одна мова, один побут, один вид народу; навіть пісні одні й ті самі. Як одної матері діти. А минуле життя... великої української сім'ї не однакове. На полях Волині і Поділля ви часто любуетесь мальовничими руйнами стародавніх масивних замків та палат, колись-то пишних, як-от в Острозі або в Корці. А понад берегами Дніпра, на Пол-

тавщині та Київщині, не пройдете й верстви полем, щоб не побачити його окраси — високої могили, або й десятка могил... Що ж говорять допитливому потомкові ці темні могили, яких так багато понад берегами Дніпра, і велетенські руїни палаців та замків понад берегами Дністра? Вони говорять про рабство і волю. Нужденні, слабосилі Волинь і Поділля! Вони охороняли своїх розпинателів у неприступних замках і розкішних палатах. А моя прекрасна, могутня, волелюбна Україна сповна начиняла своїм вольним і ворожим трупом незліченні величезні могили. Вона своєї слави на поталу не давала, ворога-деспота під ноги топтала і, вільна, нерозтлінна, вмирала. Ось що означають могили й руїни! Недарма такі смутні й сумовиті ваші пісні, задумані земляки мої. Їх складала воля, а співала тяжка самотня неволя». Отже, «Шлях до визволення України, — як зазначає відомий шевченкознавець, земляк-подолянин Володимир Мовчанюк, — проходить через Шевченкову духовну дорогу» («ОСТАННІМ ШЛЯХОМ КОБЗАРЯ»).

Повертаючись назад до Києва Житомирським поштовим трактом, поетові треба було проїхати на перепряжних 276 верст через такі поштові станції: Нігин, Тинна, Ярмолинці, Проскурів, Масівці, Меджибіж, Летичів, Новокостянтинів, Хмільник, Уланів, Райгородок, Бердичів, Кодня. Варто зазначити, що на території колишнього Літинського повіту Шевченко проїжджав через такі села: Теси, Іванівці, Педоси, Лозова, Вугли, Вербівка, Великий Митник, Зозулинці, Уланів, Петриківці. Найбільше вартими уваги й цікавими для досліджень на цьому шляху, мабуть, були Проскурів, Меджибіж, Летичів, Хмільник, Уланів, Бердичів, Кодня, в яких відбувалися великі події історичного минулого, зокрема, народно-визвольна війна 1648–1654 рр. під проводом Богдана Хмельницького, Коліївщина, очолена Максимом Залізнякам та Іваном Гонтою, месницькі виступи Устима Кармалюка. Важко тепер судити, де Тарас Шевченко зупинявся надовше, що найбільше привертало його увагу, але особливо приємно нам, подолянам, що славетний поет був у наших краях, цікавився життям пригнобленого люду, досліджував історичні пам'ятки нашого Поділля... Про це в повісті «Мандрівка з приємністю й не без моралі» є таке визнання автора-оповідача: «Виїздивши вздовж і впоперек Волинь і Поділля і діждавшись в Житомирі осіннього болота, щасливо вернулися в Київ. З Житомира послав я пакунок городнього та садового насін-

ня Степанові Йосиповичу, зібраного мною у волинських та подільських агрономів. А молодим прекрасним друзям моїм — зошит українських пісень, записаних мною від подолян і волинян».

Варто зазначити, що народна поезія для Великого Кобзаря була школою мудрости і правди, живою історією України, незрадливою і щирою порадицею в його житті й творчості. Тому й народ щиро і вдячно відповів йому такою ж вірністю й любов'ю: багато віршів поета стали народними піснями. Як свідчить дослідник української музики Микола Грінченко, простолюд читав «Кобзаря» по-своєму: наспівав мелодії до 200 віршів поета.

Відомо, що Тарас Шевченко не лише записував, а й талановито виконував народні пісні, зокрема улюблені: «У Києві на риночку», «Ой горе, горе, який я вдався», «Де ж ти, доню, барилася?» Особливо з піднесенням і натхненням співав свою найулюбленішу:

Ой зійди, зійди
Ти, зіронько та вечірняя,
Ой вийди, вийди,
Дівчинонько моя вірная!

Ой стелиться мені
Широкая бурковина,
А під голівоньку
Голубая жупанина.

Рада б зірка зійти —
Чорна хмара наступає,
Рада б дівка вийти,
Так матуся не пускає.

Ой через межу
Зелений горошок слався,
Козак до дівчини
Через люди поклонявся.

Ой зіронька зійшла
Та все поле освітила,
А дівчинонька вийшла,
Козаченька та й звеселила.

Ой та поклоніться,
Ой ви, добрі люди,
Нехай моїй милій
Там легенько буде.

Ой ти, козаче, —
Хрещатий барвіночку.
Хто ж тобі постеле
В дорозі постілочку?

Ох і поклоніться
Дівчині-небозі,
А що мені добре
В далекій дорозі.

Якось пізніше П. Куліш писав: «В цьому домі знали Шевченка по його віршах, але ніхто не знав, що він прекрасний, може, навіть кращий в усій Малоросії співак народних пісень. Нічого подібного співові Шевченка тої пори я в Малоросії, в столицях і ніде не чув. У нього просили нових і нових пісень, і він безустанно співав і співав... Весілля невідомої поетові шанувальниці його спів був перетворений в національну оперу».

Ця подорож, крім усього, ще й загартувала поета ідейно. Він зблизився з багатьма патріотично свідомими українцями, глибше пройнявся болями рідного народу, врешті, став його пророком. Це видно з листа П. Куліша до редактора «Современника» П. Плетньова наприкінці 1846 року: «В Шевченкові я побачив велику зміну. Він став освіченішим, соліднішим. Поїздки його по Малоросії збагатили його розум багатьма дуже важливими заувагами...»

Багато років минуло відтоді, як шляхами Поділля проїжджав Тарас Григорович Шевченко, проймався історією нашого краю, збирав матеріали для своїх творів. Невпізнано змінились шляхи-дороги, міста і села, а про поштові станції і тарантаси можна довідатись хіба що в книгах чи краєзнавчих музеях. Але духотворчий життєпис Кобзаря все більше облагороджує нас, закликає «неложними устами казати правду», втілювати у власній державі великі ідеї Великого Українця.

Все це зобов'язує нас поживати краєзнавчі пошуки і дослідження, щоб розгаємничити нові сторінки вікопомної книги «Шевченко і Поділля». Певні обов'язки має взяти на себе й Товариство охорони пам'яток історії та культури — на шляхах, котрими проїжджав Великий Кобзар, слід встановити пам'ятні знаки про цю подорож, а в місцевих музеях обладнати цікаві експозиції. Хай живодайний дух Шевченка як символ національного самоусвідомлення, як висяг народної мислі, величі та слави пломеніє у душах краян!

*Слово велике поета —
Духу святого планета,
Чистої сили криниця,
Доброї долі зірниця:
Мова його нетлінна,
Правда його безцінна!*

Павло ТКАЧУК